

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-207-37>

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ВІДСУТНІСТЬ» НА ЛЕКСИЧНОМУ РІВНІ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ЛІНИ КОСТЕНКО

REPRESENTATION OF THE NOTION “ABSENCE” AT LEXICAL LEVEL IN LINA KOSTENKO’S CREATIVE WORK

Самойленко О.В.,

orcid.org/0000-0001-5040-874X

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувачка кафедри мовних та гуманітарних дисциплін
Донецького національного медичного університету

Корнєєва О.М.,

orcid.org/0000-0003-1023-7135

старший викладач кафедри мовних та гуманітарних дисциплін
Донецького національного медичного університету

Стаття присвячена вивченню особливостей віршів Ліни Костенко, а саме – репрезентації поняття «відсутність» у її творах, оскільки воно відіграє важливу роль у формуванні її ідіостилу.

Характерною рисою мовотворчості Ліни Костенко, улюбленим художнім прийомом поетеси, що створює семантику тексту, є контраст, тому можна стверджувати, що однією з центральних філософських опозицій поетеси є антиномія «життя через його відсутність», а відсутність життя для автора – це не завжди смерть, це відсутність емоцій, почуттів, бажань, руху вперед.

У дослідженні використовуються методи аналізу літератури, інтерпретації та концептуального аналізу.

Поняття «відсутність» посідає одне з центральних місць у творчості Ліни Костенко: усі думки й прагнення авторки зосереджені на сьогоднішньому, на енергії йти вперед, жити далі, хоч би які труднощі виникали на шляху, щоб не поринути в ніщо, не стати тінню, тому багато віршів автора не побудовані на протилежних поняттях «життя»/«небуття». Дуже часто ця категорія означає не смерть, а забуття, тінь, небуття, безодню. Саме ці образи стають центральними в репрезентації концепту «відсутність» на лексичному рівні.

Поняття відсутності на лексичному рівні мови виражається імпліцитно та експліцитно. У першому випадку відсутність закладена в семантиці слова.

Що стосується імпліцитної репрезентації, то автор згадує різні лексеми, які можна поділити на кілька груп за ступенем втілення поняття «відсутність»: а) абсолютна – повна відсутність певного явища чи предмета (*смерть, мертвий, жах, кров, розп’ятий, трун*); б) часткова репрезентація (*тінь, проміння*); в) контекстуальна (*спогад, міраж*). Експліцитне вираження включає вживання заперечних префіксів не-, ні-, без-, а-. Ліна Костенко часто вживає заперечні займенники *ніхто, ніщо, ніде*.

Ключові слова: поезії Ліни Костенко, контраст, поняття «відсутність», лексичний рівень мови, експліцитне вираження, імпліцитне вираження, контекст.

The article is devoted to the peculiarities of Lina Kostenko’s poems, namely – to the representation of the notion “absence” in her works as it plays an important part in forming her idiosyncrasy. A characteristic feature of Lina Kostenko’s language-making, the poetess’s favorite artistic technique that creates the semantics of the text is contrast, therefore, it can be stated that one of the central philosophical oppositions of the poetess is the antinomy “life via its absence”, and the absence of life for the author is not always death is the absence of emotions, feelings, desires, moving forward.

In the study methods of literature analysis, interpretation and conceptual analysis are used.

The notion “absence” occupies one of the central places in Lina Kostenko’s work: all the thoughts and aspirations of the author are focused on the present, on the energy to go forward, to continue living, no matter what difficulties may be encountered on the way, to go on, so as not to plunge into nothing, not to become the shadow. Therefore,

many of the author's poems are not built on opposing notions "life" / "lack of existence". Very often, this category does not stand for death, but *oblivion, shadow, nothingness, abyss*. It is these images that become central to the representation of the notion "absence" at the lexical level.

The notion of absence at the lexical level of language is expressed implicitly and explicitly. In the first case, «absence» is implicit in the semantics of the word.

As for the implicit representation, the author mentions different lexemes which can be subdivided into some groups according to the degree of the embodiment of the notion "absence": a) absolute – complete «absence» of a certain phenomenon or object (*смерть, мертвий, жах, кров, розп'ятий, трун*); b) partial representation (*тінь, проминання*); c) contextual (*спогад, міраж*). Explicit expression includes the usage of negative prefixes не-, ні-, без-, а-. Lina Kostenko often uses the negative pronouns: *ніхто, ніщо, ніде*.

Key words: poems by Lina Kostenko, contrast, notion «absence», lexical level of the language, explicit expression, implicit expression, context.

Постановка проблеми. Поетичний геній Ліни Костенко давно приваблює лінгвістів, філософів та літературознавців, які досліджують творчість поетеси за допомогою різних концептуальних підходів. Це В. Брюховецький, І. Дзюба, Н. Криловець, В. Панченко, І. Пономаренко, О. Таран. Дослідники розглядають поезії Ліни Костенко в контексті філософської та культурологічної думки, звертаються до герменевтичного та семіотичного аналізу. Спеціалісти зазначають, що з огляду на порушені в поезії Ліни Костенко натурфілософські, хронософські, культурософські, історіософські та морально-філософські проблеми її можна віднести до філософського метажанру [3, с. 341].

Одвічні філософські категорії на кшталт «життя», «смерть», «кохання», «ненависть», «родина», «істина» часто стають об'єктами лінгвістичних досліджень. Поняття ж «відсутність» є не менш універсальним, тому що саме воно виступає невід'ємною частиною картини світу будь-якої культури та відіграє провідну роль у формуванні уявлень людини про світ: смерть – відсутність життя, темрява – відсутність світла, правда – відсутність брехні. Отже, дуже часто центральні поняття нашого світосприйняття реалізуються через категорію протиставлення, тому саме поняття відсутності є ключовим для формування мовної особистості та ментальності певної нації. У багатьох випадках поняття «відсутність» є універсальним для носіїв різних мов, часто спостерігаються певні відмінності, усвідомлення яких є дуже важливим у процесі вивчення іноземних мов. На особливу увагу заслуговує вивчення авторських репрезентацій певних понять, що дозволяє краще зрозуміти творчий доробок письменників та поетів, глибше проаналізувати шляхи авторського впливу на реципієнта.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Творчість однієї з найбільш відомих сучасних українських поетів Ліни Костенко розглядалася мовознавцями з використанням концептуально різних підходів аналізу та осмислення. Так, О. Крупко досліджував концепт *земля* на матеріалах творів геніальної поетеси. З точки зору стилістики аналізує вірші Ліни Костенко Г. Горох. Наукові розвідки присвячені синоніміці розробляє В. Щербатюк. Науковці поки не приділяли належної уваги репрезентації поняття «відсутність» у творчості Ліни Костенко.

Попри те, що поняття «відсутність» є базовим для людини і широко висвітлювалося в філософії (Ж. Ліповецькі, Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартр), теології, психології, літературі, як об'єкт лінгвістики воно майже не розглядалося. На сьогодні існує дослідницька робота професорки філологічних наук О.В. Радчук, яка описала репрезентацію поняття «відсутність» на матеріалі англійської та російської мови.

Український літературознавець Ф.М. Штейнбук, який увів поняття «топос відсутності», писав: «Корелят відсутності актуалізується винятково за умови присутності... Інакше кажучи, присутність від початку містить у собі потенцію відсутності, і так само, як присутність на онтологічному рівні передбачає обов'язкову наявність певного місця, у якому здійснюється присутність, відповідно реалізується й відсутність, тобто в конкретному місці, попередньо забезпеченому присутністю» [7]. Тобто бінарні поняття *наявність vs відсутність* існують лише разом і

мають однаково важливе значення для аналізу тексту. Виходячи з того, що поняття являє собою одне із первинних у підсвідомості людини, воно набуває особливої значущості у дослідженні мовних явищ будь-якої мови з когнітивного погляду.

Метою дослідження є встановлення особливостей репрезентації поняття «відсутність» на лексичному рівні в творчості української поетеси Ліни Костенко.

Виклад основного матеріалу. Характерна особливість мовотворчості Ліни Костенко, найулюбленіший художній прийом поетеси, що творить семантику тексту, – контраст, отже, можна констатувати, що одним з центральних філософських протиставлень поетеси є антонімія *життя vs його відсутність*, причому відсутність життя для авторки – це не завжди смерть, це відсутність емоцій, почуттів, бажань, руху уперед. Вірш письменниці «Пісенька з варіаціями» містить мудрі моральні настанови стосовно того, як треба йти по життю та долати кризи:

Отак як є. А може бути й гірше.

А може бути зовсім, зовсім зле.

Та поки розум од біди не згірк ще, –

Не будь рабом і смійся, як Рабле! [1, с. 242].

У контексті новітніх історичних подій протиставлення життя та рабства як його відсутності набуває нових трагічних рис: народи з рабською психологією швидко гублять свою людську сутність та стають бездушними ляльками в руках їх політичних керманців. Відсутність для Ліни Костенко – це бездушність, недолугість, лінощі.

Поняття «відсутність» на лексичному рівні мови виражається імпліцитно та експліцитно. У першому випадку відсутність закладена вже в семантиці слова. Розглянемо приклади на матеріалі поезій:

І жах, і кров, і смерть, і відчай,

І клекіт хижої орди [1, с. 248].

У цьому прикладі поняття «відсутність» виражається як за допомогою одиниць лексичного рівня мови, так і синтаксичних конструкцій: використання паралелізму та однорідних підметів, які функціонують як неповні називні речення. Синтаксичні повтори підкреслюють відчуття повного відчаю та відсутності нормального життя у реципієнта.

Стихії смутку і любові.

Великий сон душі, не втілений у слові,

Гіркий міраж ілюзій і оман.

Силуети лицарів крізь туман... [1, с. 383].

Тлумачний словник української мови називає міражем «те, що не відповідає дійсності; те, що уявляється, здається; привид (у 3 знач.)» [6]. Отже, міраж підкреслює відсутність певного предмета або явища в об'єктивній реальності, відчуття відсутності.

Ісус Христос розп'ятий був не раз.

Там, на Голгофі, це було уперше.

Умер од смерті, може, – від образ,

І за життям не пожалів, умерши [1, с. 239].

Зробити щось, лишити по собі,

А ми, нічого, – пройдемо, як тіні,

Щоб тільки неба очі голубі

Цю землю завжди бачили в цвітінні [1, с. 240].

Тлумачний словник української мови в 11-ти томах наводить 8 значень цієї лексеми: «6. Ледве вловимий слід, найменша ознака чого-небудь, натяк на наявність чогось; 8. Привид, примара» [6]. Отже, тінь – це пряма вказівка на відсутність: треба щось робити, не проживати життя як *тіні*, не лишаючи й згадки про себе. Експресія слова *тінь* підсилюється негативним

займенником *нічого*, який демонструє нездатність людини, яка тільки «проживає життя» зробити будь-що вагоме.

Цікавою є і тавтологія «*умер од смерті*». Обидва однокореневі слова семантично позначають «відсутність життя», «ніщо», а їх повторення різними частинами мови, а саме дієсловом та іменником, створює каламбур та підкреслює незворотність процесу.

Теж веселімось, людоньки, на людях.

Хай меле млин свою одвічну дерть.

Застрягло серце, мов осколок в грудях.

Нічого, все це вилікує смерть [1, с. 242].

І може, я стану вдовою...

А може, я вже вдова! [1, с. 15].

Жінка тужить за чоловіком, підозрює, що його вже немає в живих. Дуже боїться, що лист повідомить про смерть чоловіка. Отже, ідея його відсутності у світі живих передається через лексему на позначення соціального статусу жінки, чий чоловік помер. Уся трагедія його відсутності на Землі сприймається крізь призму світосприйняття та особисту трагедію жінки цього чоловіка.

Десь труп коня вмерзає в сизу осінь.

І смерть впритул до мене підступа.

А я іду. А я роблю наосліп

На мінном полі обережні па.

Одним з лейтмотивів віршів Ліни Костенко є необхідність продовжувати жити та боротися з обставинами у будь-якій ситуації:

А треба жити. Якось треба жити.

Це зветься досвід, витримка і гарт [1, с. 242].

Інколи поняття «відсутність» реалізується за допомогою нетипових лексем:

Мені відкрилась істина печальна:

життя зникає, як ріка Почайна.

Через віки, а то й через роки,

*Ріка вже стане **спогадом** ріки* [1, с. 242].

Для репрезентації поняття «відсутність» вживається лексема *спогад*, яка набуває значення зникнення чогось у певному контексті. Це те, що збереглося в пам'яті, відтворення в пам'яті того, що раніше відбулося і збереглося в пам'яті.

Побіжне називання когось, чого-небудь, зауваження про когось, щось; згадка, згадування [6]:

І день, і ніч, і звечора до рання –

Це тільки віхи цього проминання [1, с. 88].

Очерети із чорними свічками

Ідуть уздовж колишніх берегів... [1, с. 187].

Душа вертає на свої руїни.

Тим часом там уже виросла квітка [1, с. 348].

Дієслова також використовуються для репрезентації поняття «відсутність»:

*Не час **минає**, а **минаєм** ми.*

*А ми **минаєм**...ми **минаєм** ... так-то..*

А час тільки відбивання такту [1, с. 242].

У цьому контексті лексема *минає* вживається у незвичній для української мови комбінації. Як правило, минають пори року, дні, тижні, місяці, щось пов'язане з часом, люди не можуть минати. Отже, у даному випадку порушується комбінаторика дієслова *минати*, що призводить до підвищення авторського впливу та рівня емоційної виразності.

В основі філософської поезії лежать буттєві опозиції *вічне vs проминальне, мрія vs дійсність, радість vs смуток, життя vs смерть, смерть vs безсмертя* тощо [3, с. 342].

Кожний із наведених прикладів у тій чи іншій мірі втілює у своїй семантиці поняття «відсутність». Отже, можемо виділити кваліфікацію лексем за мірою втіленості «відсутності»:

а) абсолютна – повна відсутність певного явища або предмета (*смерть, мертвий, жах, кров, розп'ятий, труп*);

б) часткова репрезентація (*тінь, проминання*);

в) контекстуальна (*спогад, міраж*).

Експліцитна репрезентація поняття «відсутність» в українській мові відбувається, зокрема, за допомогою заперечних префіксів *не-, ні-, без-, а-*, які демонструють відсутність того, що вказано основою:

Навалом сипавши непотріб,

Засипав, сам не знав коли,

Мечі, шоломи, арфи, котрі

Твоєю славою були! [1, с. 141].

А коли я, беззбройна, їм потім вийду назустріч,

То вони позадкують, самі не знають чому [1, с. 141].

Безсмертна мово! Ти смієшся гірко.

Ти ж в тій труні їй не вмістишся, до речі [1, с. 211].

Дуже часто експліцитна репрезентація поняття «відсутність» у поезіях Ліни Костенко відбувається за допомогою використання заперечних займенників:

Іду в полях. Нікого і ніде [1, с. 355].

Його нема ніде. Він скрізь,

Вже в остаточній формі існування [1, с. 76].

Науковий інтерес викликає питання про взаємозамінність експліцитної та імпліцитної репрезентації поняття «відсутність». Поняття *мертвий* (відсутність життєвих ознак) не тотожне семантичному синоніму *безжиттєвий* (префікс *без-* заперечує корінь *життя*, але при цьому позначає *неенергійний*).

До речі, поняття «відсутність» можна розкривати і за допомогою граматичних форм:

Усе було, було й перебуло.

А ця любов – як холодно без неї! [1, с. 71].

Окрім використання форми минулого часу дієслова *бути*, реалізація поняття «відсутність» відбувається за рахунок використання авторської оказіональної лексеми *перебуло*, яка також містить дієслово минулого часу та префікс *пере-*, який має значення надмірної дії, завершеної дії, що підкреслює лейтмотив швидкоплинності життя та відсутності почуттів як смерті.

Отже, можна дійти висновку, що поняття «відсутність» на лексичному рівні може мати різний ступінь вираженості. При цьому абсолютну репрезентацію відсутності частіше мають слова, у яких вона закладена в семантиці.

Висновки. Поняття «відсутність» займає одне з центральних місць у творчості Ліни Костенко: усі думки та прагнення авторки сфокусовані на теперішньому, на енергії йти вперед, продовжувати жити, які б труднощі не траплялися на шляху, йти далі, щоб не поринути у ніщо, не стати тінню. Отже, багато поезій авторки побудовано на протиставленні понять «життя»/«відсутність існування». Дуже часто під останньою категорією розуміють не смерть, а забуття, тінь, ніщо, прірву. Саме ці образи стають центральними для репрезентації поняття «відсутність» на лексичному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Брюховецький В. Ліна Костенко: нарис творчості (літературний портрет). Київ : Дніпро, 1990. 262 с.
2. Панченко В. Поезія Ліни Костенко в часи «відлиги» і «заморозків» *Дивослово*. 2005. № 3. С. 54–60.
3. Криловець Н.В. Філософія творчості в поезії Ліни Костенко. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2012. Вип. 27. С. 341–344.
4. Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних : матеріали круглого столу / ред.-упоряд. Т. Шаповаленко. Харків : Прапор. 2006. 164 с.
5. Панченко В. Поезія Ліни Костенко. Кіровоград, 1997. 48 с.
6. Словник української мови: в 11 т. Київ : Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/>.
7. Штейнбук Ф.Л. Конвергенція топосу відсутності у творах сучасної світової літератури. *Слово і час*. 2014. № 4. С. 68–75.